

Психолого-педагогічні аспекти експертизи підручників для 8-го класу загальноосвітніх навчальних закладів

Психологічний аспект експертної оцінки підручника передбачає визначення: чи забезпечує він за змістом і структурою формування в учнів цілісної наукової картини світу, формування особистості учня з урахуванням вікових психологічних особливостей, його емоційно-вольової сфери, копінг-ресурсу, розвиток інтелектуальних умінь та навичок.

Загальний психологічний та інтелектуальний розвиток у підлітковому віці має певні особливості: в цей віковий період триває розвиток розумових здібностей, і, як результат, розширюються межі уяви учнів, загалом їхня свідомість, проникливість і діапазон суджень. Пізнавальні можливості, що швидко зростають, водночас сприяють швидкому накопиченню знань, що збагачують життя. Когнітивний розвиток у цьому віці характеризується прискореним розвитком абстрактного мислення і формуванням та використанням когнітивних навичок, що істотно впливає на зміст і широту думок підлітка та здатність до моральних міркувань, рефлексії. Отже, учень уже не тільки поступово узагальнює інформацію, одержану з підручників, а й визначає особисте місце власного “Я” у всіх сучасних світових процесах. Експерт має визначити, чи надається автором підручника можливість для такого самовизначення. Наприклад, якщо вивчаються теми природничо-наукового циклу, пов’язані з глобальними проблемами людства, екологічною кризою тощо, автор підручника має вносити до його змісту різні завдання, де учень повинен висловити власну думку щодо причин цих процесів, явищ та можливостей попередження їхніх негативних наслідків, бачення своєї позиції і можливості взяти участь у розробленні та реалізації проектів, спрямованих на розв’язання досліджуваних проблем.

У розвиткові пізнавальних процесів учнів 8-го класу як найвища вирізняється третя стадія — формальних операцій (абстрактне мислення): Експерт повинен оцінити, чи достатньо автором підручника передбачено завдань на розвиток абстрактного мислення (наприклад, на узагальнення, систематизацію).

З 11—12 і до 15 років операції мислення вже можуть здійснюватися без певної конкретної опори, формується понятійне і абстрактне мислення, що функціонує за допомогою понять, гіпотез, логічних правил дедукції.

Отже, такі серйозні зміни в розвитку мислення учнів 8-го класу дають можливість підготувати їх до вивчення більш глибокого й серйозного матеріалу з урахуванням сучасних динамічних змін. Здатність учнів цього віку до дедукції як методу судження від загальних до конкретних положень,

логічного висновку конкретних положень з певної загальної думки дають можливість оновлювати й ускладнювати зміст.

Оскільки підручник має сприяти формуванню в учня цілісної наукової картини світу, експерт повинен визначити, чи дотримуються у структуруванні підручника принципи формування наукової картини світу.

У змісті й обсягу навчального матеріалу слід урахувати динаміку когнітивних можливостей підлітка як суб'єкта пізнання.

Експерт повинен зважати на те, що визначення ролі підручника у формуванні системності знань учнів має базуватися на розумінні завдань, шляхів підвищення системності знань та формуванню на цих засадах системного стилю мислення водночас із формуванням цілісної наукової картини світу. Слід оцінити, чи враховує автор підручника, що у підлітка відбувається процес зміни глибинних структур самого мислення і світосприйняття в цілому. Особливою тенденцією сьогодення стало усвідомлення суспільством, що досягнуті успіхи пов'язані з тим, наскільки системно суспільство підходить до розв'язання проблем, а відступ від системності призводить до невдач. Системність властива явищам природи, людській практиці тощо. Наукові дані сьогодення дають змогу стверджувати, що світ – це нескінченна ієрархічна система систем, що перебуває у безперервному розвитку, а системність нашого мислення впливає із системності світу. Отже експерт повинен оцінити, чи сприяє підручник формуванню системності мислення учня.

Підручник має розвивати критичність мислення яке повинне пронизувати весь зміст освіти. Тому підручники мають містити суперечливі й дискусійні запитання, аналіз гострих глобальних проблем, передбачати застосування прийомів формування та розвитку критичного мислення учнів.

Критичне мислення – особливий тип мислення, що характеризується цілеспрямованістю, самостійністю, обґрунтованістю, орієнтацією на чіткі критерії, гнучкістю й відповідальністю. Це вміння аналізувати, заперечувати та захищати ідеї, міркувати, застосовуючи індукцію й дедукцію, робити висновки, які ґрунтуються на фактах або надійних думках, чітких твердженнях щодо знань про цінності.

Людина з розвиненим критичним мисленням уміє:

- аналізувати інформацію з різних джерел, оцінювати її достовірність, адекватність проблем, суперечливість даних і аргументів для доведення;
- оцінювати власні думки й думки інших, виявляти в них сильні та слабкі сторони, не брати на віру думку, піддавати її сумніву й перевірці;
- зважено розглядати різні підходи до проблеми для прийняття обґрунтованих рішень та визначення варіантів її розв'язання;
- формулювати самостійні судження, логічні умовиводи, будувати переконливу аргументацію;
- проводити рефлексію, самооцінку та коригування пізнавальної діяльності.

Критичне мислення має втілюватися на рівні підходу в усі шкільні предмети. Організація навчання також має передбачати застосування прийомів формування й розвитку критичного мислення школярів.

Активні та інтерактивні технології найкраще стимулюють розвиток творчості, ініціативи, самостійне й критичне мислення тих, хто навчається. Тому дебати в навчанні можуть розглядатись як одна з ефективних педагогічних технологій формування й розвитку критичного мислення.

Підручник має застосовувати певні стратегії формування нових знань: інтеріоризації, екстеріоризації, проблематизації і рефлексії. Рефлексія спрямована на пошук причин утруднень, помилок, у процесі якого усвідомлюється, що використані спроби інтелектуальної діяльності або відпо- відають, або не відповідають рівневі й характеру завдання, формується критичне ставлення до власних дій, засобів. Якщо усвідомлення ситуації – це її розуміння, то рефлексія, навпаки, поділяє це ціле, спрямована на аналіз ситуації, інформації стосовно мети інтелектуальної діяльності.

Важливо визначити, чи достатньо включено рефлексивних завдань у підручнику, чи відповідає інтелектуальним можливостям учнів 8 класу.

Підручник має реалізувати програму формування загальнонавчальних інтелектуальних умінь і навичок учнів за такими блоками:

I. Сприймання й осмислення інформації.

1. Аналіз і виокремлення головного.
2. Порівняння.

II. Узагальнення, систематизація, оцінка.

1. Узагальнення й систематизація.
2. Визначення понять, оцінка.
3. Конкретизація,
4. Доведення і спростування.

III. Творчі уміння.

Приклад орієнтовної програми формування загальнонавчальних інтелектуальних умінь і навичок учнів для 8-го класу:

1. Удосконалювати уміння аналізувати навчальну інформацію практичного та візуального характеру (емпіричного й теоретичного рівнів); учитися аналізувати інформацію загалом. Тренуватися в аналізі навчальної інформації ширшого обсягу (параграфу, теми, однорідних понять у різних навчальних предметах). Аналізувати міжпредметні зв'язки, вказані в навчальних програмах, результати пізнавальної діяльності товаришів за опорним контекстом, певною логічною схемою, трансформувати готові способи аналізу в заданих параметрах. Формувати вміння цілісного аналізу в єдності змісту й форми під час вивчення художніх і публіцистичних творів; ознайомитися з прийомами проблемного аналізу інформації.

Удосконалювати уміння виділяти головне практичного і візуального характеру (за критерієм цілі: під яким кутом зору головне?). Користуватися правилом-орієнтиром виокремлення головного, вчитися складати алгоритми

такого виокремлення, логічні схеми тексту. Переносити вміння виділяти головне на засвоєння декількох параграфів, невеликої теми.

2. Застосовувати різні види порівняння. Використовувати метод єдиної подібності і єдиних відмінностей. Всебічно порівнювати навчальну інформацію практичного, теоретичного і візуального характеру. Вчитися порівнювати інформацію ширшого обсягу (двох параграфів, питання в межах теми, понять міжпредметного характеру). Порівнювати навчально-пізнавальну, практичну діяльність (свою і товаришів), а також методи роботи за допомогою засобів навчання. Застосовувати моделі й схеми порівняння, вчитися складати план і правила порівняння в парній та самостійній роботі.

3. Удосконалювати вміння узагальнювати різну інформацію практичного характеру. Застосовувати різні узагальнення для осмислення й систематизації знань. Використовувати теоретичне однофазне узагальнення. Вчитися застосовувати різні засоби узагальнення інформації, отриманої в підручнику. Узагальнювати інформацію складнішого характеру й ширшого обсягу: двох параграфів, теми, нескладних міжпредметних зв'язків, складати узагальнюючі характеристики, плани, таблиці, схеми. Вчитися узагальнювати уміння й навички, методи і прийоми роботи, використовуючи опорні конспекти, логічні схеми, трансформувати засоби узагальнення. Ознайомлюватися з видами проблемного узагальнення.

4. Засвоювати та застосовувати структуру й правила логічного визначення, пояснення, опису, ознайомитися з визначенням виду характеристики.

5. Удосконалювати вміння конкретизувати й абстрагувати різну інформацію практичного, теоретичного та візуального характеру. Використовувати різні прийоми і види конкретизації для закріплення і застосування знань, умінь і навичок. На підставі планів, характеристик, схем, моделей, графіків реконструювати конкретну інформацію.

6. Розширювати досвід індуктивно-дедуктивного доведення і доведення за аналогією, ознайомлюватися з дедуктивними способами доведення і спростування (способу аргументації). Використовувати метод виключення. Оволодівати структурою доведення. Розв'язувати пізнавальні задачі на декілька дій, доводити вибір ходу в дидактичній грі. Опановувати зразки проблемного доведення.

7. Формувати досвід розуміння й оцінки запропонованих проблемних ситуацій, вчитися розглядати предмет під різними кутами зору, бачити нові функції і цілісну структуру об'єкта, самостійно будувати гіпотези і план розв'язання пізнавальних задач чи відповіді на запитання евристичного характеру, вчитися вибирати й будувати альтернативи в процесі розв'язання проблем, формулювати аналогічні проблеми. Порівнювати різні шляхи вирішення, оформляти їхні результати у вигляді опису, правила, формули, алгоритму. Перевіряти й уточнювати результати. Здійснювати внутрішньо-предметне перенесення знань і прийомів роботи на розв'язання нових проблем, у позакласну роботу.

Зміст підручника має сприяти також формуванню копінг-ресурсів особистості, які дають можливість учням долати стресові ситуації.

Необхідно враховувати, що:

а) емоційно забарвлені знання мотивують учня до подальшого пізнання, навчання, дослідження;

б) підручник, який активізує емоційну сферу учня, сприяє розвитку ціннісного ставлення до знань, до світу як об'єкта пізнання, до інших людей;

в) емоції створюють “платформу”, на якій формуються цілісні знання;

г) регуляторна функція емоцій у мисленні учнів виявляється в тому, що вони здатні активізувати інтелектуально й емоційно значимі для учня ситуації, факти в підручнику, спонукають його до самовираження та самореалізації.

Матеріал підручника має бути скомпонований так, щоб сприяти розвитку як теоретично-образного так і теоретично-поняттєвого мислення, які співіснують паралельно в процесі інтелектуальної діяльності учнів. Теоретично-поняттєве мислення базується на поняттях та використанні суджень і умовиводів, уже сформованих іншими (авторами чи науковцями), або супроводжується формулюванням власних суджень і умовиводів (за алгоритмом, запропонованим автором підручника).

Для теоретично-образного мислення характерно, що основою, матеріалом інтелектуальної діяльності є не поняття, а образи. Вони дістаються з пам'яті або творчо створюються в уяві учня. За допомогою образів в уяві розв'язується поставлене завдання. Отже, автор підручника має чергувати завдання, що спираються на поняття, та на образи.

Слід враховувати, що є два типи мислення:

1) інтуїтивний, що характеризується домінуванням емоцій над логікою та правої півкулі головного мозку над лівою;

2) мисленнєвий, якому властиві домінування логіки над почуттями та лівої півкулі над правою.

Отже у підручнику мають міститися завдання й матеріал, які активізують, як правопівкульне мислення (емоційні стимули, кольорове насичення, достатня кількість ілюстрацій, фотоматеріалів), так і лівопівкульне мислення (достатня кількість схем, діаграм, логічних суджень, висновків). Актуальним завданням підручника є розвиток емоційного інтелекту – групи здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні власних емоцій та емоцій оточення. Учні з високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміють і почуття інших людей, можуть ефективно керувати власною емоційною сферою, тому їхня поведінка в суспільстві більш адаптивна, вони легше досягають цілей у соціумі. Компонентами емоційного інтелекту є:

– саморозуміння (усвідомлення власних емоцій, упевненість у собі, самоповага, самоактуалізація);

– комунікативний потенціал (емпатія, соціальна відповідальність);

– адаптивні здібності (вміння розв'язувати проблеми, долати труднощі тощо);

– антистресовий потенціал (самоконтроль, стресостійкість).

Для розвитку емоційного інтелекту учнів необхідно до змісту підручників уміщувати інформацію, завдання, ілюстративний матеріал, що активізують емоційні процеси, емпатію, рефлексію, мотивацію тощо. Всі ці компоненти сприяють повноцінному емоційному розвитку учнів. Наприклад, ефективним є моделювання у змісті підручника різних комунікативних ситуацій.

Навчальна інформація з метою розвитку емоційного інтелекту має подаватися адекватно у вигляді змодельованих ситуацій, у яких ураховано вікові психологічні особливості учнів. Після ознайомлення з матеріалом, де передбачено виникнення в дітей певних емоцій, доцільно включати елементи рефлексивних занять, дій, спрямованих на самоаналіз власного емоційного стану та емоцій однокласників.

Інформація для учнів про геополітичні, соціальні, глобальні трансформаційні процеси в геосередовищі, суспільстві має бути позитивно спрямованою й сприяти стресостійкості підлітків, формувати інтернальний локус контролю (готовність подолання стресу за рахунок власних особистісних резервів).

Стиль викладу матеріалу, завдань, звернень тощо у підручнику має бути позитивним, не пригнічувати психологічно особистість учня.

Підручник має формувати в учнів почуття патріотизму, громадянську позицію, соціальну зрілість, прагнення до самореалізації.